

АНАЛИЗА ПОЈМОВА У ДРУШТВЕНИМ НАУКАМА

Проблем анализе појмова је један од средишних теориских проблема у друштвеним наукама: пошто највећи број најважнијих појмова којима се ове науке служе упућује на извесне сложене појаве које непосредно не можемо ни посматрати ни мерити, неопходно је утврдити како ће ови појмови бити заступљени у емпириском истраживању. Без обзира на то да ли је истраживање претежно теориско или дескриптивно по карактеру, тј. без обзира на то да ли оно има за циљ проверавање унапред постављених хипотеза или просто прикупљање искуствених података, појмовни оквир у коме се истраживање врши мора бити брижљиво припремљен. Јер само ако употребљени појмови имају јасно одређено значење, истраживање може да доведе до неких резултата, а искуствене налазе можемо упоредити с резултатима других истраживања.

У ранијим фазама развоја друштвених наука мало се водило рачуна о томе да ли појмови имају ма какво искуствено значење. Под утицајем претежно спекулативне методолошке оријентације веровало се да је основни и једини задатак научне активности да појмове мање или више чврсто логички повеже у шири теориски систем. Стога је тако мали број старих социолошких појмова које лако можемо довести у везу с искуственим материјалом, а проверавање општих хипотеза у којима се ови појмови јављају немогућно или, у најбољем случају, тешко изводљиво. Проблем анализе појмова избио је у предњи план тек пошто је емпириско истраживање узело маха у друштвеним наукама. Као што је малочас већ истакнуто, до ове промене је дошло због тога што је утврђивање објективних критерија на основу којих се може оценити да ли примена појма у конкретном случају долази или не долази у обзир један од неопходних предуслова сваког истраживања. Али док се раније једнострано и некритички претеривало у настојању да се теориско разматрање ограничи само на утврђивање међусобних односа између појмова, у новије време се врло често претерује у супротном правцу, тако да одређивање искуственог садржаја појмова најчешће није удружено с разматрањем њихове теориске плодности. Велики број емпириски оријентисаних истраживача и данас верује да је за даљи успешан развој друштвених наука неопходно само то да појмови добију одређено искуствено значење, независно до тога да ли је и колико је могућно успоставити чвршће везе између тих појмова и других појмова у ширим теориским оквирима. Стога је листа новоуведених социолошких појмова који су у теориском погледу значајни тако малобројна.

Мада овај рад пре свега иде за тим да покаже како појмове можемо претворити у инструменте за емпириско истраживање, његова идеја водиља је уверење да у појмови нераздвојан саставни део научних теорија. У излагањима која следе у проблем анализе појмова у друштвеним наукама није захваћен у потпуности. Овде је дат само кратак приказ оних ступњева анализе који претходе стварању инструмената за мерење друштвених појава. Завршни корак, тј. претварање појмова у квантитативне индексе, изложен је на другом месту (1). Да би гледиште од кога се овде полази било што

(1) Михаило Ђурић: Теорија и методи друштвених мерења (у штампи).

више истакнуто, први одељак је посвећен разматрању основних логичких и методолошких проблема анализе појмова у теориским наукама уопште. Остала два одељка баве се посебно проблемима друштвених наука.

Појмови и њихова употреба у научном истраживању

Крајњи циљ сваке теориске науке је да открије извесне постојане везе или непроменљиве односе између појава које спадају у област њеног проучавања, као и да хипотезе о тим односима на што једноставнији начин повеже у шири дедуктиван систем (2). Научно сазнање је пре свега систематско сазнање. Несрећен, непотпун и импресионистички опис појединих појава или прост низ издвојених, мање или више неодређених и произвољно здружених хипотетичких исказа о карактеру односа између неке групе појава — оквир у коме се, углавном, креће свакодневно искуство — нема велику научну вредност. У најбољем случају, поменуто „знање“ је за науку од значаја само као сирова грађа или као потстицај. И пошто посматрање појединих појава није никакав циљ за себе, већ средство за откривање општих веза и односа између појава, ступањ зрелости сваке науке може се оценити према томе колико је овој пошло за руком да цео процес прикупљања искуствених података, који обухвата како описивање односних појава тако и њихово класификовање и мерење, доследно подреди одређеним теориским задацима.

Апстрактно-аналитички карактер истраживања. — Околност да се теориске науке не упуштају у проучавање свих могућних појава, већ ограничавају своје поље истраживања на неке од њих, стоји у непосредној вези с тим што се крајњи циљ ових наука састоји у постизању систематског сазнања. Из сложеног сплета непрегледне разноликости и мноштва могућних предмета истраживања ове науке издвајају извесне појаве које су за њих у теориском погледу најважније, а занемарују све остале. Али и у погледу оних појава на које се усредсређују, теориске науке не интересују се за њих у целини, у њиховој конкретној опажајној датости. Оне издвајају неке аспекте који су заједнички извесним групама појава и покушавају да утврде структуру најпостојанијих односа између њих, а занемарују друге аспекте и односе, било због тога што су ови ирелевантни за проблем у питању, било због тога што је њихов утицај на оне који су издвојени и подвргнути проучавању безначајан. Као што је већ унапред јасно, теориске науке никад не би биле у стању да се приближе циљу коме теже, тј. да систематски повежу хипотезе о каузалним односима између појава с подручја које истражују, кад не би прибегавале овој двострукој аналитичкој апстракцији.

Да је издвајање извесних аспеката и односа између искуствених појава из мноштва могућних аспеката и односа неопходан предуслов научне анализе, лако је показати. Ово издвајање је неопходно због тога што је

(2) Уз ово и даље види Morris R. Cohen and Ernest Nagel: *An Introduction to Logic and Scientific Method*, New York, Harcourt, Brace and Co., 1934, pp. 191—196, 391—399; Carl G. Hempel: *Fundamentals of Concept Formation in Empirical Science*, Chicago, University of Chicago Press, 1952, passim; Richard B. Braithwaite: *Scientific Explanation, A Study in the Function of Theory, Probability and Law in Science*, Cambridge, At the University Press, 1953, pp. 1—21, 50—87, 300—303, 342—368.

буквално немогућно описати једну појаву у свој њеној конкретной одређености и јединственој конфигурацији, без обзира на то колико је појава у питању просторно-временски ограничена и колико је напора неко вољан да уложи у том правцу. Свака искуствена појава, чак и она која је најизглед сасвим проста, састављена је, наиме, из бесконачно много појединости, тако да и најбрижљивији опис никад не може да обухвати све. Који ће аспекти и односи између конкретних појава бити издвојени у циљу испитивања, а који занемарени, зависи од природе проблема или, тачније, од претходних теориских интереса онога који посматра.

У том погледу, уосталом, нема никакве битне разлике између теориских и историских наука. Јер и у овим последњим наукама, код којих преовлађује интерес за појединачно, опис је нужно селективан, што значи да писана историја претставља само бледу слику онога што се стварно догодило. Ако би хтео да опише све, историчар никад не би могао да заврши свој посао, а ако би у томе чак и успео, у непрегледној маси појединости било би врло тешко открити основне линије историског развоја.

Међутим, управо због тога што не воде рачуна о свим опажајним особинама конкретних појава, већ само о њиховим појединим аспектима, сегментима или димензијама, научне теорије излажу се приговору да је њихов садржај врло сиромашан. Штавише, ове теорије се каткад оштро супротстављају свакодневном искуству као нешто вештачко, нестварно, фиктивно. Али мада се мора признати да између науке и свакодневног искуства постоје значајне разлике, велика је заблуда ако се мисли да се ове разлике пре свега састоје у томе што на једној страни долази до изражаја апстрактан, а на другој конкретан начин приступања свету искуствених појава. Јер притом се заборавља да и свакодневно искуство (разуме се, ако се ово схвати као знање које је стечено на основу интуиције, животне мудрости или практичне умешности, а не као непосредно чулно опажање) стално оперише с извесним апстракцијама, само што су ове много ближе и разумљивије, али истовремено и далеко мање значајне, одређене и поуздане од оних које стварају поједине науке.

Уствари, сва разлика између науке и свакодневног искуства потиче отуда што је њихов став према теориским претпоставкама помоћу којих се врши издвајање, прикупљање и сређивање искуствених података начелно друкчији: док је у науци, која се руководи методолошким постулатом да сваки корак у процесу истраживања треба да буде јасно и унапред одређен, употреба ових претпоставки свесна, намерна и брижљиво припремљена, њихова употреба у свакодневном искуству је случајна и несвесна. Од какве је стратешке важности ово свесно ограничавање ширине и дубине захвата појединих наука у свет искуствених појава, једва је потребно напоменути: кад теориске претпоставке које служе као основ за избор предмета истраживања не би унапред биле познате, њих би, очигледно, било тешко ослободити се. А то другим речима значи да би, у том нежељеном случају, напредак науке могао бити доведен у питање.

Елементарни појмови и теориске конструкције. — Мада је њен крајњи циљ да постави и систематски повеже хипотезе о односима између искуствених појава, наука се не бави тим појавама непооредно. За обележавање поје-

динних аспеката стварности на које се усредсређује, она се служи појмовима. Појмови претстављају основно средство научне активности; без њих било би немогућно идентификовати искуствене чиниоце чије међусобне односе треба испитати, као што би исто тако било немогућно упоредити резултате до којих се истраживањем дошло. У почетним фазама развоја свака наука преузима речник свакодневног искуства, тако да су многе научне хипотезе најпре изражене помоћу елементарних појмова позајмљених из тог речника. Уколико се, међутим, више развија и достиже виши ступањ зрелости, наука ствара властите појмове који често нимало не личе на оне које употребљавамо у свакодневном искуству (3).

Сви појмови стоје уместо неких појава или, тачније, претстављају оне аспекте стварности који нас интересују. Због тога што имају чисто симболички карактер, појмове треба брижљиво разликовати од појава које помоћу њих намеравамо да обухватимо. У извесном смислу може се рећи да појмови нису ништа друго него скраћено или кондензовано упутство о томе како треба схватити поједине делове стварности. Јер њихов основни задатак је да разврстају појаве с подручја на које се односе у шире или уже целине, односно категорије: свођењем многобројних појава на исти заједнички именитељ, појмови треба да обезбеде прегледност искуственог материјала и да упросте руковање с њим.

Пошто степен апстракције коме у истраживању прибегавамо није увек подједнак, јасно је да између појмова постоје велике разлике. Неки појмови се врло мало удаљују од опажајне конкретности искуствених појава које претстављају. Такви су готово сви елементарни појмови којима се служимо у свакодневном разговору. Али поред њих има појмова чије су везе с искуственим појавама врло далеке. Ове појмове не везујемо за искуствене појаве које је лако посматрати или мерити, већ за логичке односе између других, мање апстрактних појмова; тек преко ових последњих, може се ближе одредити њихово искуствено значење. Сви појмови које наука ствара односе се на искуствене појаве преко других појмова. Стога је за научне појмове уобичајен назив *теориске конструкције* (4).

Зашто наука напушта језик свакодневног искуства и настоји да изгради читаву мрежу апстрактних и сложених појмова, објаснићемо одмах. Из онога што је напред речено произлази да удаљавање науке од свакодневног искуства није случајно. Али стварно објашњење ове тенденције неодложно захтева да се узме у обзир крајњи циљ научне активности. Ако се овај циљ занемари, лако је подлећи погрешном утиску да су научни појмови произвољан и езотеричан превод елементарних појмова, створен у намери да збуни непосвећене. Уствари, научни појмови су неопходан саставни део научних теорија. Пошто наука тежи да постави и систематски повеже хипотезе о односима између искуствених појава, она мора да употреби такве појмове који ће у истраживању најбоље послужити том циљу. Јер ако појмови нису срећно изабрани, тј. ако између њих нема никаквих искуствених односа, онда истраживање мора остати неплодно.

(3) Carl G. Hempel: op. cit., pp. 16—28.

(4) Richard B. Braithwaite: op. cit., pp. 79—85; Carl G. Hempel: op. cit., pp. 29—39.

На први поглед може изгледати неприхватљиво објашњење које се овде даје. Како је могућно претпоставити да је искуствене односе лакше открити између појмова који претстављају логички склоп других појмова, него између појмова који су сасвим близу искуствених појава? Да ли уопште има смисла рећи да наука напушта оквире свакодневног искуства само због тога што помоћу елементарних појмова није у стању да постигне циљ коме тежи?

Али мада привидно неизбежан, овај несклад је лако отклонити. Сви појмови који се непосредно односе на искуствене појаве имају, наима, низ недостатака. Међу тим недостацима, довољно је поменути два најважнија: 1) пошто једнообразност употребе ових појмова није обезбеђена, њихово значење је често сасвим непрецизно; 2) пошто хипотезе које се помоћу тих појмова могу створити имају врло ограничен обим (а често и многе „изузетке“), теориска важност тих појмова је незнатна (5). Постоји само један начин да се ове тешкоће преброде, а тај је: створити нове појмове који ће бити не само прецизнији и поузданији, већ и стратешки значајнији и плоднији од елементарних појмова. Пред таквом алтернативом, науци не остаје ништа друго него да се удаљи од свакодневног искуства. Да би поставила и систематски повезала хипотезе које имају висок степен прецизности, које је лако проверити и чије је поље примене врло широко, наука је неизбежно упућена на то да сама створи нове појмове и да развије своју техничку терминологију. Јер теориски развој науке пре свега зависи од развијености њене појмовне мреже.

Метод дефиниције и метод спецификације значења. — Које аспекте искуствених појава треба издвојити у циљу проучавања и како створити плодне теориске појмове који ће стајати уместо њих, посебно је питање у које се овде нећемо упуштати. Напоменимо само узгред да је врло тешко (ако је уопште могућно) саставити листу формалних упутстава о томе шта истраживач у некој научној области треба да предузме да би дошао до плодних теориских појмова. Стварање ових појмова је саставни део ширег процеса који називамо стварање научних теорија и, као такво, претставља врло сложен стваралачки подухват. Према томе, приручник за стварање научних појмова морао би да садржи ни мање ни више него општи програм за развијање научне теорије, што је, очигледно, једва делимично остварљив задатак.

Много лакше је размотрити начин употребе теориских појмова који су једном већ створени, него сам процес њиховог стварања. Да употреба ових појмова у емпириском истраживању намеће низ проблема које никако не треба потцењивати, речено је већ у самом почетку наших излагања. Зашто је то тако, сасвим је очигледно: уколико је веће растојање између појмова и искуствених појава на које би ти појмови требало да се односе, утолико има више изгледа да ће они бити погрешно схваћени, тј. вероватније је да ће доћи до неспоразума. У циљу предупређења излишних сукоба, неопходно је поклонити посебну пажњу анализи тих појмова. Стога проблем дефиниције или спецификације значења заузима средишно место у свим фазама научне активности.

(5) Carl G. Hempel: *op. cit.*, pp. 20—21.

У чему се састоји метод анализе појмова? Уопште узев, овај метод има два међусобно повезана, али умногом различита аспекта. С једне стране, задатак анализе је да на апстрактан начин назначи општи карактер искуствених појава које потпадају под неки појам. С друге стране, њен задатак је да прецизно опише поједине искуствене операције помоћу којих ће појам бити заступљен у одређеном истраживању. Први тип анализе повезује теориске појмове с другим теориским конструкцијама у појмовној мрежи односне науке. Ово је важно због тога што се на тај начин обезбеђује како систематски значај истраживања тако и упоредљивост постигнутих резултата с резултатима других истраживања у којима су употребљени слични појмови. Помоћу другог типа анализе појмови се претварају у инструменте за мерење или, другим речима, они се доводе у непосредну везу с искуственим појавама. Ово је важно због тога што је истраживање могућно предузети само ако су успостављени видљиви индикатори оне појаве коју појам претставља.

Сходно традиционалном схватању, метод анализе појмова изједначава се с методом дефиниције (6). Кадгод се неки појам уводи у контекст истраживања (било *de novo*, било што се преузима из неког другог контекста), његово значење треба да буде тачно одређено. А то се може постићи само помоћу дефиниције: ова мора да изложи садржај појма, и то на тај начин што ће истаћи његов родни појам и посебна својства, тј. тако што ће односни појам логички идентификовати с неким другим појмовима. Друкчије речено, дефиниција није ништа друго него предлог да се појам који хоћемо да разјаснимо схвати као логички еквивалентан с неким другим појмовима чије је значење већ познато.

Међутим, овде треба нагласити да дефиниција није општи већ посебан облик анализе појмова (7). Велики број појмова, нарочито оних који су у теориском погледу најплоднији, немогућно је ближе одредити помоћу дефиниције. Њихово значење никад није логички производ или пресек значења других појмова, већ се само емпириски подудара с њима у мањем или већем степену. Строге захтеве дефиниције могућно је задовољити само у случају кад је појам који хоћемо да разјаснимо састављен из дихотомних обележја, тј. таквих обележја која одређено подручје јасно деле на две међусобно опречне групе или класе, али не и онда кад појам претставља однос или функцију, тј. кад је састављен из постепених или континуираних обележја. Али и оно што је начелно могућно, није увек остварљиво. Познато је наима, да је и у првом случају класичан облик дефиниције каткад недоступан, јер извесни појмови који имају својство групе или класе нису производ већ логички збир других појмова.

Исцрпно разматрање о преимућствима и недостацима метода дефиниције овде мора изостати. Уз оно што је напред речено, довољно је да истакнемо следеће. Мада претходно излагање јасно показује да значење многих појмова не може бити одређено помоћу дефиниције, ова чињеница не треба

(6) Carl G. Hempel: *op. cit.*, pp. 2—20. Види и Morris R. Cohen and Ernest Nagel: *op. cit.*, pp. 224—241.

(7) Carl G. Hempel: *op. cit.*, p. 32; Richard B. Braithwaite: *op. cit.*, pp. 76—79, 167—168. Тако и Abraham Caplan: „Definition and Specification of Meaning”, у Paul F. Lazarsfeld and Morris Rosenberg (eds.): *The Language of Social Research*, Glencoe Ill., The Free Press, 1955, pp. 527—532.

да нас обесхрабри. То што је теориски најважније појмове немогућно дефинисати не значи да ови морају остати безнадежно празни и неодређени, односно неупотребљиви у научном истраживању. Постоји један други, мање строг облик анализе појмова који се, за разлику од метода дефиниције, може назвати методом спецификације значења (8). У једном од наредних одељака описаћемо детаљније поједине ступњеве овог метода. Засад треба рећи само то да је навођење низа конкретних ситуација (или индикатора) на које се неки појам вероватно може применити битно својство овог метода. Ниједан од наведених индикатора (нити сви заједно) није логички еквивалентан појму, али сваки од њих додаје извесну тежину, тј. претставља мање или више поуздан знак да примена појма у одређеним условима вероватно долази у обзир.

Да метод спецификације значења не може да обезбеди потпуну сагласност између истраживача који употребљавају исте појмове, јасно је већ по себи: разврставање појава с подручја на које се односе појмови чије је значење спецификовано никад није идеално већ увек остаје „нечисто“, што значи непрецизно. Али то је сасвим оправдано и на месту. С обзиром на то да научно истраживање није ништа друго него процес који је у начелу бесконачан, теориски појмови никад не могу бити једном заувек одређени. Они служе као тачке кристализације ширих теориских принципа, и морају се мењати напоредо с тим како истраживање напредује. Штавише, може се рећи да значење ових појмова увек мора остати отворено, јер је само због тога могућно повезати те појмове с новим, још ширим теориским принципима, односно проширити поље њихове примене, било навођењем нових индикатора, било мењањем тежине старих.

Стварање појмова у друштвеним наукама

У друштвеним наукама, а пре свега у социологији, социјалној психологији и антропологији, последњих година је предузет низ значајних покушаја с циљем да се усаврше инструменти за прикупљање искуствених података и да се створи свеобухватан систем међусобно повезаних теориских појмова. Без обзира на то што досад није постигнут потпун успех у том погледу, ови покушаји несумњиво сведоче о томе да је процес сазревања друштвених наука у пуном току и да се у догледној будућности може очекивати све чвршће подређивање емпиријских истраживања у овој области одређеним теориским задацима.

Било како му драго, у друштвеним наукама је већ данас широко распрострањена употреба таквих појмова који не указују на непосредно видљиве односе, већ који служе за разврставање искуствених појава у много дубљој, што значи у теориском погледу значајнијој равни. Уместо простих и лако ухватљивих обележја, створен је низ теориских конструкција које претстављају апстрактне творевине врло високог ступња: насупрот елементарним појмовима који се непосредно односе на искуствене појаве, ови појмови упућују на извесне сложене структуре или латентне чиниоце које непо-

(8) Термин је увео Абрахам Каплан.

средно не можемо ни опазити ни мерити, али о којима можемо закључивати на основу искуствених података.

Однос између латентних чинилаца и видљивих података. — Како је и у којој мери је стари појмовни оквир свакодневног искуства потиснут из друштвених наука, односно како је створена и колико је логички повезана мрежа апстрактних појмова којом се друштвене науке данас служе, овде нећемо испитивати. Да таквих појмова има у изобиљу и да се свакодневно стварају нови, стоји ван сваке сумње. Конкретан начин стварања ових појмова је врло разнолик. Потстицаји у том погледу долазе из најразличитијих извора, било стога што смо заинтересовани да откријемо нешто заједничко у мноштву различитих појава, било тако што помоћу неке теориске конструкције хоћемо да објаснимо извесну искуствену правилност коју смо претходно установили (9). У сваком случају, појмови ове врсте могу бити значајни само ако су њихове шире теориске импликације јасне, јер је задатак тих појмова да укажу на скривене структурне елементе од којих, по претпоставци, зависе видљиви односи.

Разуме се, овај поступак није радикално нов, нити карактеристичан за друштвене науке. У најразвијенијим теориским наукама, у наукама које се баве проучавањем биофизичких појава, степен апстракције је врло висок, тако да између најважнијих појмова који су овде у употреби и искуствених података посредује низ међучланова. Али и у свакодневном искуству ми често прибегавамо сличним претпоставкама. Мада се умногом разликују од живих, лепршавих и сликовитих категорија свакодневног искуства, апстрактне појмовне конструкције савремених друштвених наука имају дубоке корене у том истом искуству (10). Кад кажемо да између одређених појединаца постоји однос пријатељства, да је морал неке друштвене групе висок, или да је поштење једна од најглавнијих врлина, ми настојимо да успоставимо неку везу између многобројних видљивих облика понашања и претпостављених чинилаца (11) у односу на које се људи или организоване друштвене јединице међусобно разликују. Или другим речима: ми, уствари, изводимо закључке о постојању, врсти и интензитету извесних латентних обележја на основу низа конкретних посматрања.

Узмимо, на пример, онај друштвени однос који називамо „пријатељство“. Непосредно, овај однос не можемо запазити. Оно што стварно видимо, састоји се из низа конкретних активности као што су, рецимо, узајамно посећивање, међусобно помагање, заједнички изласци, итд. Број активности

(9) Ближе објашњење о начину стварања квалитативних категорија у друштвеним наукама дају Paul F. Lazarsfeld and Allen H. Barton: „Qualitative Measurement in the Social Sciences: Classification, Typologies, and Indices“, у Daniel Lerner and Harold D. Lasswell (eds.); The Policy Sciences, Stanford, Stanford University Press, 1951, pp. 155—165. Види и Paul F. Lazarsfeld: „Problems in Methodology“, у Robert K. Merton, Leonard Broom and Leonard S. Cottrell, Jr. (eds.): Sociology Today: Problems and Prospects, New York, Basic Books, 1959, pp. 47—67.

(10) Читав низ примера с најразличитијих подручја друштвених наука наводи Paul F. Lazarsfeld: „A Conceptual Introduction to Latent Structure Analysis“, у Paul F. Lazarsfeld (ed.): Mathematical Thinking in the Social Sciences, Glencoe Ill., The Free Press, 1954, pp. 350—354.

(11) То је добро уочио још Max Weber: Wirtschaft und Gesellschaft, Tübingen, J. C. B. Mohr, 1921, S. 13: „Die soziale Beziehung besteht [...] ausschliesslich und lediglich in der Chance, dass ein einem Sinngelalt nach in angebbarer Art aufeinander eingestelltes Handeln stattfindet, stattfindet oder stattfinden wird“.

које одређују природу овог односа је практично непрегледан, али ми се обично задовољавамо тиме што узимамо у обзир само неке. Као што се види, пријатељство је, уствари, једно релативно трајно својство које је апстраховано из мноштва конкретних појава; то је скраћена ознака за читав сплет карактеристичних активности које вероватно наступају под одређеним околностима.

Па ипак, између појмова којима се служимо у научном истраживању и оних из овакодневнoг искуства постоје велике разлике. Пошто је о томе, међутим, било говора раније, овде се нећемо дуже задржавати на примеру оних појмова који се односе на друштвене појаве. За разумевање даљих излагања важно је имати на уму само то да појмови нису сами себи циљ, већ инструменти научне анализе: они треба да послуже као средство за откривање општих веза и односа између појава. Вредност појединих појмова зависи само од тога колико се они могу употребити приликом стварања научних хипотеза и теорија, односно колико су разгранате њихове везе с другим теориским конструкцијама у појмовној мрежи односне науке. Ово је потребно имати на уму због тога што се каткад још увек мисли да научни појмови пре свега морају бити тачно одређени, без обзира на то да ли су и колико су теориски плодни, тј. у систематском погледу значајни.

Али кад су извесни теориски појмови већ створени, разјашњење њиховог садржаја постаје неопходно. Основни предуслов сваког емпириског истраживања је детаљно припремљен план о томе шта треба посматрати, јер без јасно одређених појмова не можемо прикупити искуствене податке који су релевантни за решење оних теориских проблема који нас интересују. Све док се теориско разматрање креће у спекулативној равни, тј. све док прихватање или одбацивање извесних теориских схватања не повлачи за собом никакве разлике које је могућно емпириски проверити, може се говорити о „интеграцији“, „колективној сили“ или „друштвеној кохезији“ без одређене претставе о томе шта ови називи стварно обухватају. Али ако истраживач стварно треба да обави свој посао, тј. ако истраживање треба да омогући систематско прикупљање потребних искуствених података о извесним друштвеним групама код којих поменуто својство може бити различито изражено, мора се унапред знати како се то што хоћемо да нађемо на видљив начин испољава.

Да би уопште могли бити употребљени у емпириском истраживању, појмови се морају претворити у подесне техничке инструменте за прикупљање искуствених података. Један од најранијих покушаја у том правцу учинио је Емил Диркем (*Emile Durkheim*), и овај покушај, вероватно, претставља његов најзначајнији допринос социологији. Мада је Диркемово излагање о овом питању врло грубо и неразвијено, а низ његових конкретних решења у појединостима неприхватљив, ипак треба признати једно: он је сасвим јасно уочио да је неопходно успоставити извесне спољашње елементе који ће стајати уместо неухватљивих „унутрашњих чињеница“, јер ове последње можемо проучавати само помоћу оних првих (12). У извесном сми-

(12) Ово схватање Диркем је изложио у низу својих радова. Види, на пример, *Emile Durkheim: Les Règles de la Méthode sociologique*, Paris, F. Alcan, 1895, pp. 55—58. Уз излагање у тексту види и Robert K. Merton: „The Bearing of Sociological Theory on Empirical Research” и „The Bearing of Empirical Research on Sociological Theory”, *Social Theory and Social Structure*, Revised and enlarged edition, Glencoe (Ill.). The Free Press, 1937, pp. 85—95. 114—117.

слу могло би се рећи да читав модеран филозофски покрет који је познат под именом *операционизам* или *операционализам* није ништа друго него програмски апсолутизовано излагање основних принципа оног метода анализе појмова који иде за тим да задовољи потребе истраживача за јасним и прецизним упутствима.

Проблем објективности у друштвеним наукама. — Тешкоће с којима се у друштвеним наукама сусрећемо кад неки појам хоћемо да употребимо у емпириском истраживању врло су велике (13). Да ли је нека новинска вест сензационална, да ли је нека друштвена организација постала бирократска, односно да ли се неко друштво налази у стању аномије, врло је тешко тачно одредити. Штавише, ове се тешкоће каткад јављају чак и онда кад је реч о примени елементарних појмова, а не само таквих апстрактних конструкција које су малочас поменуте. И привидно сасвим јасни и прости појмови могу имати низ различитих значења. Неизвесно је, на пример, кад је неко лице запослено или незапослено, мада се на први поглед чини да је то тако једноставно (14). Само ако смо свесни ових тешкоћа можемо разумети зашто у истраживањима у којима су употребљени формално исти појмови често долазимо до врло различитих резултата.

Све до недавна сматрало се да систематско удруживање теориских разматрања с емпириским истраживањем у друштвеним наукама никад не може бити с успехом спроведено и да примена најважнијих појмова овде заувек мора остати ствар субјективне, импресионистичке оцене истраживача. Когод је макар и делимично упознат с историским развојем зна добро да је указивање на ове тешкоће претстављало један од најснажнијих аргумената који су употребљавали поборници гледишта о суштинској разлици између природних и друштвених наука. И мада данас нико више не дели уверење да је јаз између ових двеју великих научних области непремостив, многе сумње нису сасвим отклоњене. Известан број спекулативно оријентисаних социолога старије генерације, као и многи непријатељски расположени посматрачи са стране, с времена на време још увек изражавају неповерење у могућност систематске научне обраде подручја друштвених појава. По мишљењу ових људи, друштвене науке заувек морају остати иза природних наука, јер по свом карактеру оне и не спадају у науку у правом смислу речи већ много више у уметност.

Да у овом схватању делимично има и истине тешко је оспорити. Али упркос томе што природна обдареност и уметнички такт истраживача, доиста, играју знатно важнију улогу у друштвеним него у природним наукама, треба нагласити да је ова разлика ипак само разлика у степену. Заосталост друштвених иза природних наука може се много пре објаснити тиме што су друштвене појаве релативно касно подвргнуте систематском проучавању, него неким посебним својствима њихових предмета. Мада је свима добро познато да се ова временска несразмера нипошто не сме занемарити, многи

(13) Paul F. Lazarsfeld and Allen H. Barton: *op. cit.*, p. 165. Види и Paul F. Lazarsfeld and Morris Rosenberg (eds.): *op. cit.*, p. 16.

(14) Какве се тешкоће јављају приликом употребе категорије „занимање” у емпириском истраживању показује Edward Gross: „The Occupational Variable as a Research Category”, *American Sociological Review*, Vol. 24, No 5 (October 1959), pp. 640—649.

још увек губе из вида то да у низу разноврсних чинилаца који утичу на избор метода истраживања и, према томе, одређују ширину и начин захвата појединих наука у подручје које је предмет њиховог проучавања најважнији и, штавише, одлучну улогу играју извесни чиниоци који су потпуно ваннаучног карактера. А то другим речима значи да заосталост и неразвијеност друштвених наука не стоји у непосредној вези с тим, или бар не само у вези с тим, што је подручје друштвених појава, како замишљају они који нису довољно упознати с настојањима и резултатима друштвених наука у току последње две-три деценије, мање подесно за примену научних метода истраживања него подручје биофизичких појава.

Како је дошло до тога да је систематско научно проучавање друштвених појава тако дуго било занемаривано, који су друштвени и идеолошки чиниоци нарочито ометали развој у том правцу и колики је удео тих чинилаца у сплету многобројних тешкоћа с којима се друштвене науке и данас боре (15) нема потребе да овде у појединостима испитујемо. Уосталом, та питања спадају у социологију а не у методологију друштвених наука. Пошто је, међутим, у нестручним круговима широко распрострањено уверење да су разлике у степену развоја и зрелости између друштвених и природних наука пре свега условљене извесним објективним својствима њихових предмета, тј. тиме што су друштвене појаве битно квалитативне по карактеру и, утолико, врло мало или нимало прилагодљиве научним потребама, неопходно је за тренутак испитати основаност овог уверења. Ово тим пре што и они који се залажу за увођење научних метода истраживања у друштвене науке каткад одлучно стављају под питање како могућност тако и корисност употребе строгих поступака квантитативне и математичке анализе при проучавању друштвених појава.

Упркос томе што се многим чини као да је већ по себи разумљиво да људско понашање никад не може бити ухваћено у мрежу математичких формула, гледиште које иде за тим да заосталост, неразвијеност и несистематски карактер друштвених наука објасни позивањем на особеност предмета њиховог истраживања није у стању да издржи озбиљнију критику. Пре свега, велика је заблуда ако се мисли да у свету искуствених појава постоји оштра подела на две потпуно одвојене области, једну која је битно квалитативне, и другу која је битно квантитативне природе. Колико је ова дихотомија лажна види се како по томе што се сваки квантитативан опис у природним наукама односи на извесна квалитативна обележја, тако и по томе што се и у „најквалитативнијој“ области друштвених наука, у историји, врло често говори о квантитативном аспекту извесних основних квалитативних категорија. Стога с правом можемо рећи да се сва разлика између квалитативне и квантитативне анализе састоји само у разлици између појмовних оруђа или, тачније, у степену одређености појмова који служе као средство за означавање искуствених појава. С обзиром на то да у процесу научног истраживања мерење има чисто аналитичку функцију, тешко је, очигледно, увидети зашто би подручје друштвених појава било више квалитативно, односно мање мерљиво него подручје биофизичких појава.

(15) Неколико занимљивих примедба о друштвено-историском оквирима који условљавају развој друштвених наука даје Theodor Geiger: „Sociology and Democracy“, Acta Sociologica, Vol. I, Fasc. 1 (1956), pp. 10—13.

С друге стране, гледиште које упозорава на немогућност употребе научних метода истраживања у друштвеним наукама полази од погрешне претпоставке да је научни метод искључиво метод строго квантитативних мерења, тј. да је систематско проучавање искуствених појава ограничено на један одређен начин, на мерење помоћу сразмерних скала које имају нулту тачку и једнаке интервале између појединих ступњева. Уствари, у науци постоји неколико различитих типова мерења искуствених појава, међу којима је мерење на малочас поменути начин само најразвијенији и најпрецизнији облик. Чињеница да природне науке стоје знатно испред друштвених наука у погледу броја досад успешно изведених мерења не доказује да је строго квантитативно мерење у друштвеним наукама немогуће, а најмање да се ове науке уопште не служе никаквим научним методом. Мада многобројне тешкоће у вези с мерењем друштвених појава помоћу строго квантитативних инструмената још увек нису на задовољавајући начин отклоњене, у друштвеним наукама је широко распрострањена употреба других, нижих облика мерења. Пошто је већ у уводном делу овог рада речено да проблем друштвених мерења остаје изван оквира наших разматрања, овде треба још једном нагласити да претварање појмова у инструменте за мерење није ништа друго него завршни корак у сложеном процесу теориске анализе. У сваком конкретном случају, аналитички поступак почиње много раније, а од тога колико су претходни кораци анализе успешно обављени умногом зависи адекватност овог последњег.

У следећем одељку описаћемо основне ступњеве анализе појмова у друштвеним наукама који претходе мерењу. Већ из претходних узгредних упућивања лако је закључити да ћемо притом пре свега водити рачуна о искуствима савремене социологије и социјалне психологије, као и то да ћемо настојати да прикажемо не толико техничку страну појединих поступака, колико логичке принципе који стоје иза њих (16). Читаво излагање оснива се на уверењу да сваки даљи корак у процесу анализе појмова претпоставља претходне, што значи да различити поступци квалитативне и квантитативне обраде чине логичко јединство истог научног метода. И пошто претварање појмова у инструменте за мерење друштвених појава претпоставља претходно разјашњење њиховог значења — јер да би се нешто могло мерити мора се знати шта је то што хоћемо да меримо — јасно је да квалитативна анализа појмова заузима истакнуто место у целини научне активности.

Основни ступњеве анализе појмова

Кад хоћемо да одредимо границе у којима неки појам може бити употребљен у контексту научног истраживања, тј. кад хоћемо да пропишемо начин употребе једне схеме за разврставање искуствених појава коју смо претходно створили, у друштвеним наукама најчешће прибегавамо методу

(16) О неким техничким аспектима проблема анализе појмова исцрпно говори Herbert Hyman: *Survey Design and Analysis*, Glencoe (Ill.), The Free Press, 1955, pp. 138—176. Види и Hans L. Zetterberg: *On Theory and Verification in Sociology*, New York, The Tressler Press, 1954, pp. 36—53.

спецификације значење (17). Мада већ приликом избора назива појединих категорија донекле наговештавамо садржај који помоћу њих намеравамо да обухватимо, у највећем броју случајева је неопходно да тачно одредимо услове под којима примена тих категорија долази (или не долази) у обзир. Поменути метод није ништа друго него средство којим се служимо да бисмо тај циљ постигли.

У циљу јасноће, треба нагласити да наш технички термин за метод анализе појмова који ћемо одмах изложити није опште усвојен. Кадгод је реч о вербалном поступку који треба да обезбеди разјашњење значења појединих појмова, у друштвеним наукама се готово редовно употребљава назив *дефиниција*. Притом се мало води рачуна о томе да ли је у процесу анализе значење извесних појмова стварно логички изведено из значења неких других појмова, или је просто ближе одређено на мање тачан начин. У даљем излагању ми ћемо настојати да потпуно избегнемо употребу назива „дефиниција“, без обзира на то што је овај, како се чини, много подеснији и једноставнији од назива *спецификација значења*. Али ово ограничење није безусловно потребно, јер кад је неко разликовање једном јасно уочено, посебан начин употребе техничких термина је сасвим неважан.

Димензије сложених појмова. — Први корак који морамо предузети ако хоћемо да одредимо значење неког појма састоји се у раздвајању његових битних саставних делова. На основу општих теориских разматрања, или брижљивим испитивањем оних појава које су првобитно дале одлучан потстицај за његово стварање, ми покушавамо да извојимо поједине димензије из којих је појам састављен. Овај корак је неопходан због тога што сваки значајнији појам у друштвеним наукама претставља сложен сплет многобројних елемената а не нешто просто и непосредно видљиво. Да би смо, дакле, показали шта неки појам стварно обухвата, остаје нам само једна могућност: да наведемо његове мање апстрактне саставне делове, тј. да опишемо поједине равни у којима се испољава оно што помоћу појма намеравамо да означимо.

У чему се овај поступак састоји лакше је видети из једног примера. Нека се узме, рецимо, појам „интеграције“ (18). Ако хоћемо да објаснимо шта је то што овде имамо на уму, неопходно је да овај појам претходно раставимо на поједине елементе. То ћемо постићи на тај начин што ћемо одвојено описати поједине аспекте интеграције у оквиру неке друштвене групе. Или другим речима: процес анализе треба да изнесе на видело различите области у којима се интеграција може јавити а које се скривају иза општег именитеља. Ево неколико могућних димензија интеграције: 1) ин-

(17) Као што је већ унапред јасно, то никако не значи да је овај метод искључива привилегија друштвених наука; штавише, у свом излагању основних принципа метода спецификације значења Абрахам Каплан употребљава само примере с подручја природних наука. На неке тешкоће Капланове концепције указао је Carl G. Hempel: *op. cit.*, pp. 38—39. Уз излагање даље у тексту види Paul F. Lazarsfeld: „Problems in Methodology“, у Robert K. Merton, Leonard Broom and Leonard S. Cottrell, Jr. (eds.): *Sociology Today — Problems and Prospects*, New York, Basic Books, 1959, pp. 48, 64—65. За ближе упознавање појединих ступења у процесу претварања сложених појмова у инструментне за емпириско истраживање најбољи извор претставља први одељак књиге Paul F. Lazarsfeld and Morris Rosenberg (eds.): *op. cit.*, pp. 15—108.

(18) Види Werner S. Landecker: „Types of Integration and Their Measurement“, у Paul F. Lazarsfeld and Morris Rosenberg (eds.) *op. cit.*, pp. 19—27.

теграција у културној равни, уколико постоји склад између културних норми које важе у некој друштвеној групи; 2) интеграција у нормативној равни, уколико је понашање припадника групе у складу с тим нормама; 3) интеграција у равни комуникације, уколико се припадници групе међусобно лако споразумевају; и 4) интеграција у функционалној равни, уколико припадници групе зависе једни од других, тј. уколико послови које обављају једни служе другима, и обратно.

Као што је лако открити, издвајање појединих димензија из којих је неки појам састављен никад није коначно већ увек остаје провизорно. У току истраживања може се показати да је неки од издвојених аспеката сувишан или неупотребљив, односно да треба узети у обзир неке друге димензије које су првобитно биле занемарене. Али ова околност, као што је раније већ истакнуто, има сасвим одређено значење: она показује само то да се наши теориски интереси могу мењати, а не да је наше настојање да сваки појам раздвојимо на његове саставне елементе као такво проблематично.

Од какве је практичне важности ово разлагање сложених појмова на саставне делове видели смо већ раније. Овде треба додати да је овај корак неопходан због тога што се свако мерење искуствених појава оснива на претпоставци да је појава коју хоћемо да меримо хомогена, тј. једнодимензионална. Разуме се, то не значи да је сложене појаве апсолутно немогућно мерити већ да се сложено мерило, по правилу, јавља као крајњи резултат низа претходних мерења појединих димензија тих појава. Зашто сложене појаве не можемо непосредно мерити добро је познато: ако истовремено меримо различите димензије, врло је вероватно да идентични нумерички резултати неће увек имати исто значење. Недвосмислено тумачење тих резултата је могућно само ако су различите димензије међусобно чврсто повезане, тако да било коју димензију можемо узети као индекс појаве уопште.

Универзум индикатора. — Даљи корак у правцу ближег одређивања значења оних појмова које хоћемо да употребимо у научном истраживању састоји се у навођењу низа посебних својстава или ситуација на које се односе поједине, претходно издвојене димензије тих појмова. Сходно општој употреби, ова својства или ситуације помоћу којих садржај појмова растављамо на још простије елементе називамо *индикаторима*. Сви индикатори морају да задовоље два захтева (19). Пре свега, индикатори морају бити мање апстрактни од оригиналног појма као целине, што значи да морају бити много непосредније везани за искуствене појаве, тако да се њихово присуство или одсуство (у случају дихотомних обележја) или њихов редослед (у случају постепених или континуираних обележја) лакше може запазити. С друге стране, индикатори морају стајати у некој вези како једни с другим, тако и с латентним чиниоцем који појам претставља, јер се само у том случају можемо ослоњити на њих.

Што се тиче првог захтева, јасно је да степен конкретности одабраних индикатора пре свега зависи од наше спремности да у анализи појмова идемо што даље у појединости. У начелу, нема никакве сметње да се процес

(19) Paul F. Lazarsfeld and Allen H. Barton: *op. cit.*, p. 180. Шире о томе Abraham Caplan: *op. cit.*, pp. 529—531.

ростављања сложених појмова на простије елементе продужи у бесконачност: ми увек можемо поновити исти поступак на још конкретнијем нивоу. Идеално би било кад би смо све појмове могли свести на неколико сасвим простих и лако видљивих индикатора, тако да разврставање појава које помоћу оригиналног појма намеравамо да спроведемо постане чисто механичко. Како је, међутим, ова теориска могућност практично недостижна, значење сложених појмова увек остаје мање или више неодређено. И поред свих настојања у том правцу, употреба ових појмова у научном истраживању је делнично произвољна, што значи да различити истраживачи, мада снабдевени истим упутствима, никад неће разврстати односне појаве на потпуно истоветан начин.

У погледу оног другог захтева треба пре свега рећи да између појединих индикатора и латентног чиниоца не постоји однос апсолутне нужности већ само однос вероватноће. А то значи да ниједан индикатор, узет сам за себе, не може да послужи као довољан основ за разврставање искуствених појава, мада сваки од њих може да повећа основаност претпоставке да се појава у питању налази у границама подручја које помоћу појма намеравамо да обухватимо. Тако, на пример, ми не очекујемо да ће поштен човек увек и на сваком месту говорити истину, без обзира на то што је казивање истине индикатор оне врлине коју узимамо као критеријум за разврставање. Али и чињеница да неки појединци говоре истину не обавезује нас на закључак да они спадају у категорију поштених људи већ само додаје извесну тежину претпоставци.

Због тога што индикатори стоје у односу вероватноће према латентном чиниоцу који појам претставља, у процесу анализе морамо навести што је могућно већи број индикатора. Уколико је број индикатора већи, има мање изгледа да ће приликом примене појма на искуствене појаве доћи до значајнијих отступања. Сви индикатори заједно одређују садржај појма. Број могућних индикатора је неограничен, а сви заједно чине шарено мноштво за које је Луис Гутман (*Louis Guttman*) увео назив *универзум индикатора* (20). Пошто везе појединих индикатора са свим осталим индикаторима које појам обухвата нису подједнако чврсте, већ у том погледу постоје велике разлике између њих, често је врло тешко одредити шта стварно спада у универзум а шта се налази ван њега.

Да не би било забуне, додајемо одмах да је каткад неопходно узети у обзир и такве индикаторе који, строго узев, не спадају у универзум, али помоћу којих је могућно предвидети присуство оних околности које су нас потстакле на стварање самог појма (21). Ово се нарочито може догодити онда кад је већ познато да је корелација између тих „спољашњих“ индикатора и чињенице коју хоћемо да објаснимо врло висока. Тако, на пример, може бити спорно да ли су стопе криминала у некој локалној за-

(20) Louis Guttman: „The Problem of Attitude and Opinion Measurement”, у Samuel A. Stouffer, et al.: *Measurement and Prediction*, Princeton, Princeton University Press, 1950, p. 80. додуше, сам Гутман употребљава назив „universe of attributes”, али Лазарсфелд, који је овај израз преимачио у „universe of indicators”, увек упућује на Гутмана.

(21) О разлици између „експресивних” и „предиктивних” индикатора види Paul F. Lazarsfeld: „Problems in Methodology”, у Robert K. Merton, Leonard Broom, and Leonard S. Cottrell, Jr. (eds.): *Sociology Today — Problems and Prospects*, New York, Basic Books, 1959, pp. 49—53.

једници саставни део појма интеграције (односно оне његове димензије коју смо малочас назвали нормативном интеграцијом), или те стопе претстављају само један спољашњи чинилац који можемо предвидети пошто је степен интеграције у конкретном случају већ утврђен. Међутим, овде нема никакве озбиљне тешкоће. Ако је на основу индикатора који стварно претстављају саставни део овог појма тешко или немогућно прикупити релевантне искуствене податке, ништа не стоји на путу да стопе криминала узмемо као меру интеграције. Јер искуство показује да између тих стопа и величине утицаја коју нека заједница врши на своје чланове (а то је управо оно што помоћу појма нормативне интеграције хоћемо да објаснимо) постоји врло постојан однос.

Разуме се, граниче између ових двеју различитих врста индикатора нису оштре: овде је реч о екстремним тачкама у оквиру једног постепеног низа између којих постоје врло благи прелази и мешавине. Стога, је, можда, корисно напоменути да су сви индикатори само мање или више „спољашњи“, односно „унутрашњи“ део неког појма. Али у оквиру поменуте дихотомне поделе, сасвим је очигледно да су индикатори прве врсте много постојанији, док су ови други, будући да се више односе на оне околности које претходе стварању појма, тј. које појам треба да објасни, подложни великим колебањима.

Опште је правило да у процесу анализе сложених појмова морамо издвојити низ простијих елемената, односно размотрити велики број индикатора. Што је њихов број већи, значење наших појмова биће јасније а њихова примена поузданија. Међутим, ово правило подлеже извесним практичним ограничењима. Да се низање индикатора не би продужило у бесконачност, процес анализе морамо негде прекинути. Кад и где тешко је унапред рећи. Извесно је само то да приликом растављања сложених појмова на простије елементе не можемо ићи до краја, ако уопште хоћемо да се упустимо у ма какво истраживање: стварност је много богатија од појмова помоћу којих покушавамо да је претставимо. Уосталом, исцрпна листа свих могућних индикатора је непотребна, јер сложене појмове можемо употребити у емпириском истраживању само ако њихове поједине елементе можемо поново спојити уједно.

С обзиром на практичне потребе истраживања, у процесу анализе појмова никад не идемо за тим да обухватимо цео универзум индикатора већ се увек задржавамо само на неким његовим мање или више ужим сегментима. Ако се слободно послужимо познатим статистичким одредбама, онда однос између универзума (који одређује пун искуствени обим појма) и изабраних индикатора (који стоје уместо појединих елемената сложене појаве коју појам претставља) можемо обележити као однос између основног скупа и узорка (22). Сваки низ изабраних индикатора мора бити репрезентативан у односу на универзум, јер је само у том случају оправдано уопштавати резултате до којих се у истраживању дошло. Да ли је овај предуслов у конкретном истраживању стварно испуњен није лако оценити. Колико је неки истраживач успео да одабере добре индикаторе за појмове које је употребио може бити спорно. У сваком случају, овај избор зависи

(22) Paul F. Lazarsfeld: *op. cit.*, p. 65.

како од његове обдарености, вештине и искуства, тако и од опште теориске спреме којом располаже.

Често се може догодити да различите групе индикатора из истог универзума буду подједнако добре, тј. да њихова употреба у емпириском истраживању доведе до истих или сличних резултата (23). То ће бити случај не само онда кад између појединих индикатора постоје врло постојане везе већ и онда кад ове индикаторе, мада је њихов међусобни однос врло лабав, одвојено укратко с неким трећим, „спољашњим“ чиниоцем. Примера ради, поменимо узгред да као индикаторе друштвеног положаја можемо одвојено употребити занимање, приход, образовање или друштвени углед, јер многобројна истраживања показују да је однос између друштвеног положаја и низа других појава (рецимо, политичких схватања или моралних ставова) у великој мери непроменљив, без обзира на то који је од поменутих индикатора притом употребљен. Али треба водити рачуна о томе да могућност замене индикатора претпоставља релативно хомоген састав појаве на коју се појам односи, што значи да уопштавање искуствених резултата на основу малог броја индикатора налаже велику опрезност. Јер свако истраживање стварно показује само однос између искуствених података за које претпостављамо да су репрезентативни у односу на појмове, што може бити погрешно.

Завршне напомене. — Претходно излагање показује да аналитички поступак о коме је реч има изразито привремен и хипотетички карактер. У различитим контекстима, различите димензије и различити индикатори могу подједнако добро да послуже као мање или више поуздан основ за примену истог појма. Пошто сваки индикатор одређује само једно уже подручје које појам вероватно обухвата, значење појма никад не одговара ни логичком производу ни збиру тих подручја већ само општем облику њихових структурних односа. Управо због тога, тежине појединих индикатора не можемо одредити једном заувек: оне се мењају у зависности од тежине других индикатора. Уколико се у процесу анализе број индикатора повећава, ово повећање утиче на мењање тежине старих индикатора, док тежине ових са своје стране одређују границе могућне тежине нових индикатора.

Кад је неки појам растављен на простије елементе, поставља се питање како ове елементе можемо поново саставити уједно. Ако има више индикатора, а између њих постоје разлике како у погледу правца кретања тако и тежине и поузданости, да ли онда различите елементе можемо спојити у јединствен инструмент за мерење? Да се ово последње на било који начин мора обезбедити јасно је већ по томе што у процесу истраживања индикатори служе само као помоћно средство за систематско разврставање искуствених појава у односу на латентне чиниоце које помоћу појмова идентификујемо.

Однос између индикатора и латентних чинилаца можемо одредити на више начина. Свако мерење, експлицитно или имплицитно, претпоставља неки математички модел који искуствене податке доводи у везу с латентним чиниоцем. Али разматрање логичких и методолошких проблема друштвених мерења излази из оквира овог рада.

Др. Михаило Ђурић

(23) Paul F. Lazarsfeld: *op. cit.*, p. 64.